

آینده‌نگاری راهبردی آسیب‌پذیری صنعت گردشگری ناشی از تحریم‌های اقتصادی با رویکرد پدافند غیرعامل

حمید نوربهشت^۱

مجید محمدشفیعی*^۲

چکیده

مواجهه ایران با انواع تحریم‌های اقتصادی، تبعات و مسائل متعددی را به همراه داشته است که ضرورت انجام پژوهش‌های علمی در این زمینه را بیش از پیش مشخص می‌سازد. توجه به نقاط آسیب‌پذیر تحریم‌های اقتصادی، اتخاذ تدابیری برای مقابله با آنها و روش‌های برون‌رفت از فشار تحریم‌ها به‌خصوص در سال‌های اخیر، بیش از پیش اهمیت یافته است. امنیت و گردشگری دو مقوله به هم وابسته‌اند. از آنجایی که صنعت گردشگری به‌عنوان یک صنعت مادر از یک سو، نقش مهمی در اشتغال‌زایی و توسعه اقتصادی دارد و از سوی دیگر، رونق و توسعه آن نقش قابل توجهی در مقابله با تحریم‌ها، تاب‌آوری در برابر اثرات منفی آن و افزایش امنیت و پدافند غیرعامل دارد، در پژوهش حاضر سعی بر آن است که ابتدا نقاط آسیب‌پذیر تحریم‌های اقتصادی با رویکرد آینده‌نگاری شناسایی شود و سپس با توجه به قابلیت‌های صنعت گردشگری در ایران، راهکارهایی در این زمینه ارائه گردد. جامعه آماری این پژوهش را خبرگان صنعت گردشگری و صنایع مرتبط از جمله صنعت هتلداری، شرکت‌های خدمات گردشگری، و آژانس‌های گردشگری تشکیل می‌دهند که به روش گلوله‌برفی و قضاوتی از میان آنها نمونه‌گیری به‌عمل آمد. برای گردآوری داده‌ها ضمن بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای، از روش‌های تحلیل تم، پیمایش محیطی و دلفی استفاده شده است. نتایج این پژوهش ضمن شناسایی و معرفی اثرات و پیامدهای منفی تحریم‌ها، به ارائه راهکارهایی در مقابله با آنها با تمرکز بر صنعت گردشگری پرداخته است.

واژه‌های کلیدی:

آینده‌نگاری، تحریم‌های اقتصادی، صنعت گردشگری، پیمایش محیطی، تحلیل تم.

^۱ دانشجوی دکتری آینده پژوهی - مدیریت راهبردی، گروه مهندسی صنایع، دانشگاه ایوان‌کی، تهران، ایران

^۲ دانشیار گروه مدیریت، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

مقدمه

امروزه تحریم‌ها به‌عنوان بخشی از سیاست بین‌المللی حاکم بین کشورهای جهان مطرح است، که به‌وسیله آن کشورهای تحریم‌کننده برای مجبور کردن دولت‌های کشورهای مورد هدف، از آن به‌عنوان ابزاری غیرنظامی استفاده می‌کنند (طغیانی و درخشان، ۱۳۹۳). رایج‌ترین تحریم بین‌المللی، تحریم اقتصادی است که درکنار تحریم سیاسی، فرهنگی و ارتباطی به‌کار گرفته می‌شود (مهدیلو و همکاران، ۱۳۹۸). با توجه به افزایش تحریم‌ها علیه ایران، لزوم پژوهش‌های تخصصی در این زمینه بیش از پیش اهمیت یافته است. اهمیت این مساله زمانی بیشتر مشخص می‌شود که بدانیم تحریم‌های اقتصادی بر جنبه‌های مختلف کار و زندگی مردم تأثیر بسزایی دارند. به‌خصوص طی ماه‌های اخیر و با قرار گرفتن ایران در لیست سیاه FATF در اسفند ۱۳۹۸، عملاً بسیاری از راه‌ها و روش‌های دور زدن تحریم حتی در کشورهای دوست و هم‌پیمان نیز بسته خواهد شد. لذا مطالعات علمی در جهت شناسایی نقاط اصلی آسیب‌پذیری ناشی از تحریم‌ها با رویکرد راهبردی و آینده‌نگاری بیش از پیش اهمیت می‌یابد. چراکه شناسایی ابعاد مختلف تحریم‌ها و پیامدهای آنها، مستلزم بکارگیری روش‌های علمی است. یکی از این روش‌ها، رویکرد آینده‌نگاری است، که امکان ایجاد راه‌ها و گام‌های مشخص برای اطمینان از توسعه پایدار را فراهم می‌آورد. آینده‌نگاری مستلزم آگاهی از چالش‌ها و فرصت‌های بلندمدت برای تصمیم‌گیری فوری است (Calof et al., 2015) و اجازه می‌دهد تا مسیرها و سناریوهای مختلف را ارزیابی نموده و باتوجه به آینده‌های مختلف، از آنها در تصمیم‌گیری استفاده شود (Sarpong & Maclean, 2016). شناسایی آینده‌های محتمل اقتصادی می‌تواند برخی از پیامدها را نمایان کند (اسماعیلی و نصرافهانی، ۱۳۹۷) تا بتوان با آمادگی بیشتر به برنامه‌ریزی در قبال آنها اقدام نمود.

از جمله پیامدهای تحریم‌ها را می‌توان آسیب زدن به صنعت گردشگری برشمرد. یکی از مواردی که باعث آسیب به این صنعت می‌شود، ناامنی و ایجاد تصویر منفی از کشور است. همان‌طور که سردار جلالی، رییس سازمان پدافند غیر عامل بیان کرده است، افزایش تحریم‌ها ضرورت پدافند غیرعامل را جدی‌تر کرده است (خبرگزاری اعتماد، ۱۳۹۸). پدافند غیرعامل نوعی دفاع غیرنظامی؛ به‌معنای کاهش آسیب‌پذیری در هنگام بحران، بدون استفاده از اقدامات نظامی و صرفاً با بهره‌گیری از فعالیت‌های غیرنظامی، فنی و مدیریتی است. امروزه مردم نیازمند خدمات متفاوتی بوده و به دنبال محیطی آرام و قابل سکونت در شهرها با آسایش می‌باشند. به‌علاوه، برای توسعه صنعت گردشگری نیز به امنیت نیاز است. حضور گردشگر منوط به برقراری امنیت در فضا است که باوجود تهدیدات مستمر دشمنان، در ایران نیاز به تأمل بیشتری دارد. رویکرد پدافند

غیرعامل می‌تواند با در نظر گرفتن تمهیداتی خاص، کشور را به هدف بازدارندگی دشمن نایل گرداند و بستر حضور گردشگران را فراهم کند (مرادی و محمدی، ۱۳۹۶). عمده‌ترین هدف پدافند غیرعامل، ایمن‌سازی و کاهش آسیب‌پذیری زیرساخت‌های مورد نیاز مردم است که باید با یک برنامه‌ریزی و طراحی در توسعه پایدار کشور نهادینه شود.

باتوجه به اهمیت صنعت گردشگری و نقش آن در نظام اقتصادی جهان، لزوم پژوهش در این زمینه با تمرکز بر نقش ویژه آن در کاهش اثرات تحریم‌ها، افزایش امنیت و تأثیر غیرمستقیم بر قدرت نظامی و امنیتی کشور به شدت احساس می‌شود. توضیح آنکه اگر از یک سو اثرات تحریم‌ها (به عنوان تهدید) به‌درستی مورد کنکاش واقع شود، و از سوی دیگر، قابلیت‌ها و ظرفیت‌هایی که کشور در اختیار دارد (از جمله صنعت گردشگری)، تحلیل و بررسی شود، می‌توان طبق آموزه‌های رویکرد راهبردی، با نقاط قوت و فرصت‌های در اختیار، به مقابله با تهدیدهای شناسایی شده مبادرت ورزید. به عنوان مثال، امروزه امنیت به‌عنوان مهم‌ترین اصل در توسعه گردشگری در جهان به‌شمار می‌آید. این امر به حدی است که کشورهای توسعه یافته با وجود داشتن منابع کلان اقتصادی، ترجیح می‌دهند بر روی صنعت گردشگری متمرکز باشند؛ زیرا این صنعت در ترسیم امنیت ملی نقش ویژه‌ای دارد (صیدایی و هدایتی مقدم، ۱۳۸۹). لازم به ذکر است، رابطه امنیت و گردشگری، یک رابطه دوسویه و متقابل است. بدین صورت که از یک سو، امنیت باعث بهبود و رونق گردشگری می‌شود و از سوی دیگر، گردشگری، با ساز و کارهایی از جمله، بهبود روابط میان کشورها و حمایت مجامع بین‌المللی مختلف (از جمله بخاطر حفظ آثار گردشگری کشور میزبان)، در حفظ امنیت نقش کلیدی دارد. علیرغم این رابطه مهم و دوسویه، صنعت گردشگری در ایران هنوز جایگاه واقعی خود را پیدا نکرده است و با وجود تصویب قوانین، وجود منابع و پتانسیل‌های لازم برای توسعه گردشگری، کشور ایران هنوز هم سهم اندکی از ورودی‌های گردشگری و درآمدهای آن را به خود اختصاص داده‌است (صابری و همکاران، ۱۳۹۷). علاوه بر اثر امنیت بر بهبود گردشگری، این رابطه در بلندمدت اثر متقابل نیز دارد. به نحوی که با بهبود گردشگری نیز امنیت در بلندمدت تحت الشعاع قرار می‌گیرد. این امر می‌تواند از یک سو بر اثر فشار اجتماعی و حمایت مستقیم و غیرمستقیم جامعه جهانی صورت پذیرد که در اثر افزایش ارتباط و رفت و آمد گردشگران بین کشورها محقق می‌شود (Minkinen et al., 2019) و از سوی دیگر، دغدغه حفظ آثار و مقاصد گردشگری منجر به حمایت‌های مستقیم و غیرمستقیم خارجی و مقابله با تهدیدهای خارجی برعلیه کشورها می‌شود که با اقداماتی از جمله میانجی‌گری (صیدایی و هدایتی مقدم، ۱۳۸۹) منجر به افزایش امنیت در کشور مقصد می‌شود. به‌علاوه، تلاش‌های داخلی برای ارتقای امنیت، بدلیل حفظ جایگاه ملی و جلوگیری از تخریب تصویر مقصد

گردشگری در محافل بین الملل، می تواند از جمله دیگر عواملی باشند که نقش گردشگری را بر توسعه امنیت روشن می سازد. لذا تمرکز پژوهش فعلی بر صنعت گردشگری است که توجه به آن از مهمترین مفاد در سیاست های اقتصاد مقاومتی نیز محسوب می شود. صنعت گردشگری نقش مهمی در اشتغال زایی و توسعه اقتصادی دارد.

گردشگری یکی از اصلی ترین فعالیت های اقتصادی در دنیای معاصر است و اهمیت آن در تولید ناخالص داخلی بسیاری از ملل اهمیت زیادی پیدا کرده است. طبق آمار شورای جهانی گردشگری^۱ (۲۰۱۸)، گردشگری ۱۰/۴ درصد از تولید ناخالص داخلی جهانی و یک در ده شغل را تشکیل می دهد. بدون شک، گردشگری به رونق اقتصادی کشورهای توسعه نیافته نیز کمک می کند (Reissig et al., 2019). اهمیت این بخش امروزه روز به روز بیشتر مشخص شده و در حال تبدیل به یک حرکتی راهبردی از سوی بسیاری از کشورهاست (Guimarães & Silva, 2016). گوندوز و حاتمی^۲ (۲۰۰۵) اظهار داشتند که صنعت گردشگری یک منبع جهانی برای تقویت اقتصادی، شامل صادرات، مالیات، درآمد و اشتغال است (Su & Lin, 2014). علاوه بر این، موسسه صلح ایالات متحده در سال ۲۰۰۹ گزارش داد که گردشگری نسبت به سایر صنایع مزایای بسیاری دارد. گردشگری نه تنها به طور مستقیم در تقویت تولید داخلی نقش دارد، بلکه باعث اشتغال مستقیم و غیر مستقیم افراد محلی می شود که در تولید آن کالاها یا ارائه خدمات نقش دارند. همچنین به طور خاص این فرصت را برای کشورهای فراهم می کند که از نظر فرهنگ، تاریخ و میراث غنی هستند تا از بستر این خصوصیات به افزایش درآمد خود و بهبود اقتصادی مبادرت ورزند (Tan et al., 2017). توجه به این صنعت، در کنار فراهم سازی فرصت های توسعه اقتصادی و اجتماعی (Reissig et al., 2019؛ مهربانی، ۱۳۹۴)، می تواند پتانسیل رشد قابل ملاحظه ای برای پیشرفت یک کشور در ابعاد مختلف به وجود آورد (Horng et al., 2014؛ Horng et al., 2018؛ شورای جهانی گردشگری، ۲۰۱۵).

بنابراین و با توجه به مساله فوق و وجود شکاف های پژوهشی در زمینه، این پژوهش تلاش دارد تا با روش آینده نگاری در گام نخست، نقاط آسیب پذیر، اثرات و پیامدهای منفی ناشی از تحریم های اقتصادی را شناسایی نماید. سپس در ادامه، و با تمرکز بر صنعت گردشگری، به ارائه راهکارهایی که برگرفته از نظرات خبرگان این صنعت است مبادرت می شود. لذا سؤالات اصلی که این پژوهش به دنبال پاسخ به آنهاست عبارتند از:

1. World Travel & Tourism Council (WTTC)

2. Gunduz & Hatemi

- ۱- مهم‌ترین نقاط آسیب‌پذیر، اثرات و پیامدهای اصلی ناشی از تحریم‌های اقتصادی کدام‌اند؟
- ۲- مهم‌ترین راهکارهای مقابله با اثرات تحریم‌های اقتصادی با تمرکز بر صنعت گردشگری در جهت افزایش امنیت و قدرت دفاعی کدام‌اند؟

مبانی نظری و پیشینه‌های پژوهش آینده‌نگاری

تفکر در مورد آینده و رویدادهای آینده سابقه طولانی دارد. کتاب پیش‌نگری‌ها^۱ نوشته اچ. جی ولز^۲ در سال ۱۹۰۲ نقطه آغازی بر آینده‌نگاری است. از قرن ۱۶ تا ۱۸ میلادی، دامنه وسیعی از پیش‌بینی‌ها و برنامه‌ها برای بهبود تصمیم‌گیری کلی و پیش‌بینی روندهای آینده به کار بسته شد. پیش از این تاریخ، پیش‌بینی کمابیش به‌عنوان یک نیاز طبیعی بشری برای رفع ترس انسان از آینده به کار می‌رفت. در قرن نوزدهم، طی دوران انقلاب صنعتی، پیش‌بینی در زمینه علوم اجتماعی تمرکز یافته‌تر و کوتاه‌مدت‌تر شد. در اوایل قرن بیستم، پیش‌بینی اساساً شامل برون‌یابی روند و برخی شاخص‌های اجتماعی بود. نخستین صنعت پیش‌بینی در آمریکا بین سال‌های ۱۹۱۰ و ۱۹۳۰ شکل گرفت.

آرمسترانگ^۳ (۱۹۸۵) آینده‌نگاری را به‌عنوان "تخمین در موقعیت‌های ناشناخته" تعریف می‌کند. کتاب آرمسترانگ بین "پیش‌بینی" و "آینده‌نگاری" تفاوت چندانی قائل نیست. آینده‌نگاری، با این حال، برآوردی از آینده را نشان می‌دهد. پیش‌بینی عمومی‌تر است و برای هر دوره زمانی (قبل، حین یا بعد از جریان فعلی) تخمین می‌زند (Cuhls, 2003). در تعریفی دیگر، آینده‌نگاری یک فرآیند منظم، مشارکتی، جمع‌آوری اطلاعات در آینده و بینش بلندمدت با هدف ایجاد تصمیمات امروزی و بسیج اقدامات مشترک پیش‌بینی‌کننده و مقدماتی است (کالوف و همکاران، ۲۰۱۵). همچنین، آینده‌نگاری مجموعه‌ای از ابزارهای استراتژیک در نظر گرفته شده است که از تصمیمات دولت برای آماده‌سازی اجتماعی و واکنش راهبردی (استراتژیک) پشتیبانی می‌کند (Calof & Smith, 2010; Oliva & Martinez-Sanchez, 2018). به‌علاوه، آینده‌نگاری، تلاش سیستماتیک برای جستجوی آینده طولانی مدت علم، فناوری، اقتصاد و جامعه است، که با هدف شناسایی زمینه‌های پژوهش‌های استراتژیک و ظهور فناوری‌های عمومی که احتمالاً بیشترین مزایای اقتصادی و اجتماعی را به همراه خواهد داشت (Nagimov et al., 2018)؛

1. Anticipations

2. Wells

3. Armstrong

یونیدو^۱، ۲۰۰۵). این تعاریف چندین جنبه مشترک دارند: آینده‌نگاری به عنوان روشی است که مستلزم تحقیق سیستماتیک در مورد آینده‌های بلند مدت، از جمله موضوعات نوظهور و جدید است که به نوبه خود تصمیم‌گیری و عمل کنونی را امکان‌پذیر می‌کند (Minkkinen et al., 2019).

چارچوب فرایندهای آینده‌نگاری توسط صاحب‌نظران مختلفی ارائه شده است که از آن جمله می‌توان به فرایند آینده‌نگاری مارتین، هورتون، اسلاتر، گودت، وروس، سهیل عنایت‌اله، و کواسا اشاره کرد. همچنین، روش‌های آینده‌نگاری به شیوه‌های مختلفی تقسیم بندی شده‌اند. برخی از این شیوه‌ها بر مبنای تکنیک به کار رفته در آن‌ها است (عباسی و همکاران، ۱۳۸۷) که از آن جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

الف) روش‌های کمی یا عددی: شامل آن دسته از روش‌هایی است که مبتنی بر داده‌های حال و گذشته بوده و بر آن اساس به انجام آینده‌نگاری می‌پردازند. متداول‌ترین این روش‌ها عبارتند از: سری‌های زمانی، مدل‌های شبیه‌سازی و مدل‌های اقتصادسنجی.

ب) روش‌های شبه‌عددی یا قضاوتی: حد وسط روش‌های کمی و کیفی هستند. در بیشتر روش‌ها نیاز است که قضاوت‌های ذهنی از طریق یک سری قوانین یا تعاریف، کمی شوند. همچنین در برخی روش‌ها از برآورد احتمال ذهنی استفاده می‌کنند.

ج) روش‌های کیفی: به روش‌هایی گفته می‌شود که در آن‌ها نوعی چشم‌انداز به آینده وجود داشته و آینده‌نگاری با در نظر گرفتن این چشم‌انداز انجام می‌شود. برخی از مهم‌ترین روش‌ها عبارتند از: طوفان فکری، فن سوات، فن دلفی، سناریوسازی، پیمایش محیطی، ره‌نگاری و فناوری‌های کلیدی.

تحریم‌های اقتصادی

تحریم هر نوع محدودیتی به‌ویژه در فعالیتهای اقتصادی که به دلایل سیاست ملی به کشوری تحمیل می‌شود نام دارد (GAO, 2007). تحریم پیشینه و تاریخی طولانی دارد، اما پس از جنگ جهانی دوم کاربرد بیشتری یافت. در گذشته از تحریم‌های اقتصادی به‌عنوان ابزار فرعی نظامی استفاده می‌شد. تا سال ۱۹۲۰ استفاده از تحریم‌های اقتصادی فقط در زمان‌های جنگ به کار می‌رفت. اما پس از جنگ جهانی اول و به‌دنبال تصویب معاهده متفقین، تحریم‌های اقتصادی علیه کشورهایی که تجاوز نظامی به دیگر دولت‌ها شروع کردند، پیش‌بینی شد.

¹. United Nations Industrial Development Organization (UNIDO)

نظریه مجازات برای اولین بار توسط گالتونگ^۱ (۱۹۶۷) ابداع شد. وی این مجازات را ابراز نارضایتی و جلوگیری از برخی از کشورها از بدرفتاری تعریف کرد (گالتونگ، ۱۹۶۷). از نظر کارتر^۲ (۱۹۸۸) تحریم اقتصادی نوعی فشار و اجبار است که علیه یک یا چند کشور به‌منظور تأمین اهداف سیاسی شکل می‌گیرد و در پی آن است که تغییری در سیاست کشور تحریم‌شونده ایجاد نماید.

تحریم‌ها می‌تواند در دسته‌بندی‌های مختلفی قرار گیرد: تحریم‌های محدود، متوسط و گسترده؛ تحریم‌های عام و خاص؛ تحریم‌های سخت و نرم؛ تحریم‌های راهبردی و غیر راهبردی؛ و تحریم‌های اقتصادی و غیراقتصادی (Wood, 2008; Peksen, 2009; ایوانز و نونام، ۱۳۸۱؛ مسعودنیا، ابراهیمی و مرادی، ۱۳۹۳؛ طغیانی و درخشان، ۱۳۹۳؛ عزتی و سلمانی، ۱۳۹۳؛ Asadi et al., 2015).

تحریم‌ها اغلب، حداقل در نگاه اول، ضد تولید هستند و در عین حال باعث آسیب‌پذیری کشور می‌شود (Allen & Lektzian, 2013; Heinrich et al., 2017). تأثیر تحریم‌ها را می‌توان در چهار حوزه درک کرد: اقتصاد کلان، تأثیرات مستقیم، تأثیرات غیرمستقیم و اثرات ناشی از آن. در سطح کلان، تحریم‌های اقتصادی هم بر عرضه و هم تقاضای اقتصاد تأثیر می‌گذارد. اثرات روان-شناختی تحریم‌ها، از طریق ایجاد تصویر منفی از کشور و محدود کردن تقاضای محصول، باعث می‌شود تا ظرفیت تولید کمتر شود. در حوزه گردشگری، تأثیرات مستقیم اقتصادی به تأثیر تحریم‌ها بر عرضه و تقاضای صنایع با محوریت گردشگری اشاره دارد. تأثیرات غیرمستقیم اقتصادی به تأثیر تحریم‌ها در صنایع حامی و مرتبط با گردشگری مربوط می‌شود. سیاست‌گذاران ایران تا سال ۲۰۲۵، بیش از ۲۵ میلیون گردشگر بین‌المللی را هدف‌گیری کرده‌اند. به‌همین ترتیب، دولت باید تلاش کند تا صنعت گردشگری را در ایران توسعه دهد (Khodadadi, 2016).

پیشینه پژوهش

هرچند تاکنون پژوهش‌های چندی در خصوص اثرات تحریم‌ها انجام شده است، اما تاکنون پژوهشی که این اثرات را با رویکرد آینده‌نگاری و با تمرکز بر صنعت گردشگری انجام داده باشد، حداقل در مطالعات داخلی یافت نشده است. به‌علاوه، در کمتر پژوهشی می‌توان رابطه میان توسعه گردشگری، امنیت و پدافند غیرعامل را پیدا نمود. از جمله پژوهش‌های مرتبط با تحریم‌ها می‌توان به مطالعه پرت و علی‌زاده^۳ (۲۰۱۸) اشاره کرد که با بررسی تحریم‌های اتحادیه ایالات

1. Galtung

2. Carter

3. Pratt & Alizadeh

متحده و اروپا علیه سوریه، به این نتیجه رسیدند که این تحریم‌ها، تولید ناخالص داخلی سوریه را ده درصد کاهش داد، درعین حال بدهی‌های مالی را نیز در سال ۲۰۱۰، یازده درصد افزایش داد. در پژوهشی دیگر، پستوا و مونو^۱ (۲۰۱۹) به بررسی تحریم‌های اقتصادی و اثرات میان مدت و بلندمدت آن پرداختند. عسگری، فُرر، تیگن و یانگ^۲ (۲۰۰۱) اثرات تحریم را با استفاده از مدل سازی بررسی کردند. براساس تخمین آن‌ها، تأثیر تحریم‌ها بر ایران ۲۷ میلیون دلار بوده است. تحریم‌های مالی هزینه‌ای را از ۱۱۶۰ تا ۱۳۲۱ میلیون دلار تحمیل کرده است. یآوری و محسنی^۳ (۲۰۱۰) تحریم را به صورت تاریخی بررسی کرده‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که تحریم‌های تجاری و مالی علیه ایران در سال ۲۰۰۰ تأثیرات قابل توجهی بر اقتصاد کشور داشته است.

در یک پژوهش اخیر، جون و کیم^۴ (۲۰۲۰) نشان دادند گردشگری ممکن است دروازه‌ای برای پایداری اقتصادی در مناطق کمتر توسعه یافته از طریق احیا و یا توسعه متوازن ساختارهای محلی باشد. رسیگ (۲۰۱۹) نیز در پژوهش خود نشان داد که گردشگری در توسعه اقتصادی سهم بسزایی داشته است و کشورها باید تلاش‌های خود را بر روی گردشگری برای توسعه اقتصادی ادامه دهند.

در یک مطالعه داخلی، یعقوبی و آقامیری (۱۳۹۷) نشان دادند که مهم‌ترین دلایل عدم توسعه صنعت گردشگری در ایران، عدم توسعه مناسب زیرساخت‌های گردشگری، عدم انسجام قوانین، عدم برنامه‌ریزی‌های مشخص و اعمال تحریم علیه ایران می‌باشد و در این پژوهش راهکارهایی نیز جهت توسعه گردشگری ارائه دادند. همچنین، ویسی (۱۳۹۶) در پژوهشی با بررسی اسناد بالادستی نتیجه گرفت صنعت گردشگری کمتر مورد توجه سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان کلان جمهوری اسلامی ایران بوده است و آنان با نگاه تقلیل‌گرایانه و کنترل‌شده تنها به بُعد کوچکی از گردشگری با نگرش فرهنگی توجه دارند.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف از نوع کاربردی-توسعه‌ای و از نظر روش گردآوری و تحلیل داده‌ها، توصیفی و از نوع پیمایشی می‌باشد. این پژوهش علاوه بر به کارگیری رویکردهای بنیادی پژوهش و

1. Pestova & Mamonov

2. Askari, Forrer, Teegen & Yang

3. Yavari & Mohseni

4. Joun & Kim

سعی در افزایش غنای مدل‌های آکادمیک موجود و یکپارچه‌سازی آن‌ها، نتایجی را برای افزایش آگاهی تصمیم‌گیران در به‌کارگیری راهکارها برای مقابله با تحریم‌های اقتصادی در صنعت گردشگری جهت افزایش امنیت، قدرت و توان پدافندی غیر عامل کشور ارائه می‌دهد.

از آنجایی که صنعت گردشگری در توسعه اقتصادی و سیاسی، گسترش فرهنگ صلح، همکاری‌های بین‌المللی و به‌طور خاص کاهش اثرات منفی تحریم‌ها نقش قابل توجهی دارد، مورد مطالعه این پژوهش متمرکز بر این صنعت راهبردی است. جامعه آماری پژوهش، شامل خبرگان صنعت گردشگری و صنایع مرتبط از جمله صنعت هتلداری، آژانس‌های گردشگری، خدمات گردشگری، و همچنین اساتید رشته‌های گردشگری، اقتصاد، آینده‌پژوهی و مدیریت به‌خصوص با گرایش‌های راهبردی و استراتژیک می‌باشند. با توجه به تعداد بالا و پراکندگی زیاد جامعه آماری، از نمونه‌گیری گلوله برفی و قضاوتی استفاده شد. حجم نمونه نیز با اشباع نظری تعیین شد. بدین صورت که پس از مشخص کردن بخش‌های مختلف تخصصی و انجام مصاحبه‌ها و تکمیل کاربرگ‌های داده، پس از اینکه پژوهشگر به افنوع اطلاعاتی در خصوص پاسخ سوالات پژوهش دست یافت، فرایند جمع‌آوری داده‌ها پایان می‌پذیرد (هسبایبرد و لیوی^۱، ۲۰۱۰). اشباع نظری زمانی رخ می‌دهد که داده‌های بیشتری که سبب توسعه، تعدیل، بزرگ‌تر شدن یا اضافه شدن به نظریه موجود گردد به پژوهش وارد نشود (کوهن، مانیون و موریسون^۲، ۲۰۰۷). در این وضعیت داده جدیدی که به پژوهش وارد می‌شود، طبقه‌بندی موجود را تغییر نمی‌دهد یا پیشنهادی برای ایجاد طبقه جدید ایجاد نمی‌کند (گوستاوسون^۳، ۲۰۰۷).

برای جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها، ضمن بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای، از روش‌های شناخته شده و مرتبط در رویکرد آینده‌پژوهی استفاده شد. بدین ترتیب که برای جمع‌آوری اطلاعات به‌منظور تدوین ادبیات پژوهش و مبانی نظری آن از مطالعات کتابخانه‌ای و با بررسی پایگاه‌های اطلاعاتی نمایه شده در اینترنت، کتب و مجلات استفاده شد. به علاوه، با انجام مصاحبه با خبرگان، اثرات منفی تحریم‌های اقتصادی شناسایی و سپس از طریق تحلیل تم و ترکیب آن با روش پیمایش محیطی، عوامل شناسایی شده جمع‌آوری شد و با روش دلفی تحلیل و تلخیص صورت گرفت.

پیمایش محیطی، که در آینده‌نگاری کاربرد ویژه‌ای دارد (Cuhls, 2003) به دنبال درک شرایط و اوضاع محیط کشور، سازگاری با تغییرات سریع محیط و به وجود آوردن یک محیط

¹. Hesse-Biber & Leavy

². Cohen, Manion & Morrison

³. Gustavsson

مطلوب در آینده است. لذا در این پژوهش، این روش مورد استفاده قرار می‌گیرد. از سوی دیگر، تحلیل تم یک رویکرد رفت و برگشت مستمر بین مجموعه داده‌ها در جهت دست یابی به تم‌های اصلی با روش کدگذاری می‌باشد (Braun & Clarke, 2006).

به‌علاوه، از آنجایی که روش دلفی، روشی سیستماتیک جهت استخراج نظرات از متخصصان، رسیدن به اجماع گروهی و کمک به تصمیم‌گیری است، در پژوهش‌های آینده‌نگاری و مدیریت راهبردی به‌وفور مورد استفاده قرار می‌گیرد (Hesse-Biber & Leavy, 2010). باتوجه به ماهیت این پژوهش که به دنبال جمع‌آوری اطلاعات از خبرگان در مورد آسیب‌پذیری صنعت گردشگری با تمرکز بر تبعات آتی تحریم‌های اقتصادی و رسیدن به اجماع گروهی خبرگان در این زمینه است، این روش مورد استفاده قرار می‌گیرد.

ابتدا و برای شناسایی اثرات و نقاط آسیب‌پذیر تحریم‌ها با ۱۵ نفر از خبرگان صنعت گردشگری و صنایع مرتبط و اساتید با تخصص مرتبط (از جمله گردشگری، اقتصاد و آینده-پژوهی) مصاحبه شد. طول مدت مصاحبه‌ها به‌طور میانگین یک ساعت بوده است. تجزیه و تحلیل مصاحبه‌ها با تحلیل تم انجام شد. مصاحبه‌ها از طریق تحلیل تم، کدگذاری و ۶۴ عامل شناسایی و این عوامل در قالب جدول به همراه فراوانی آن ارائه شد. طبق مراحل ذکر شده در تحلیل تم (Braun & Clarke, 2006) ابتدا و در مرحله اول، پس از ضبط مصاحبه‌ها، موارد توسط پژوهشگر بر روی کاغذ پیاده شده و فرایند تحلیل آغاز گردید. پس از انجام مصاحبه‌های اولیه، به‌طور مکرر داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها بازخوانی شد این مرحله چند بار با نظر اساتید و صاحب‌نظرانی در حوزه‌های موضوعی مختلف مرور و از نظرات آنها استفاده شد. در مرحله دوم، و پس از آشنایی کامل با داده‌ها، کدهای اولیه از بطن نکات مصاحبه استخراج گردید. در این پژوهش کدگذاری به‌صورت دستی انجام شد. در مرحله سوم (جستجوی تم‌های اصلی)، مفاهیم نزدیک به هم در گروه‌های کلی‌تری طبقه‌بندی شد و در مرحله چهارم، بازبینی تم‌ها، با کمک اساتید و صاحب‌نظران انجام شد و نهایتاً گزارش تحلیل در قالب جداولی که در بخش تجزیه و تحلیل به آن پرداخته شده ارائه گردید. به‌علاوه، با کمک روش دلفی، به عنوان یکی از روش‌های استحکام بخشی به نتایج، عوامل شناسایی شده تلخیص شده و به ۱۹ عامل رسید. سپس، باتوجه به عوامل شناسایی شده، راهکارهایی ارائه گردید.

لازم به ذکر است، در این پژوهش جهت تعیین میزان اتفاق نظر و توقف در دور دوم دلفی، از معیارهای مختلف از جمله ضریب کندال^۱ استفاده شد. اشمیت (۱۹۹۷) برای تصمیم‌گیری درباره

^۱. Kendall's Coefficient of Concordance (w)

توقف یا ادامه دوره‌های دلفی استفاده از این ضریب را پیشنهاد می‌کند. طبق این معیار، ثابت ماندن ضریب کندال یا رشد ناچیز در دو دور متوالی نشان می‌دهد در توافق اعضا افزایشی صورت نگرفته و فرایند نظرخواهی باید متوقف شود. بطور کلی، در این پژوهش به دلایل زیر روش دلفی در مرحله دوم متوقف گردید:

۱. انحراف معیار بسیاری از عوامل در دور دوم نسبت به دور قبلی کاهش یافته بود.
۲. ضریب هماهنگی کندال در دور دوم ۰/۷۳۷ بود که نشان‌دهنده اتفاق نظر قوی بین اعضا است.
۳. ضریب هماهنگی کندال در دور دوم نسبت به دور اول تنها ۰/۰۸۱ افزایش یافت که این تفاوت، رشد قابل توجهی را نشان نمی‌دهد.
۴. همچنین محدودیت زمانی و عدم تمایل اعضای پانل به مشارکت در دوره‌های بعدی، از دیگر علل توقف در دور دوم بود.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

در این بخش، با روش‌هایی که در بخش روش پژوهش به آنها اشاره شده به تحلیل داده‌ها پرداخته می‌شود. ابتدا از طریق مصاحبه از خبرگان خواسته شد تا پیامدهای منفی تحریم‌ها را به صورت کلی بیان کنند. از طریق تحلیل تم (استخراج و کدگذاری) ۶۴ عامل از مصاحبه با خبرگان به دست آمد که با روش دلفی در دو دور به ۱۹ عامل رسید و در نهایت سؤال اول پژوهش پاسخ داده شد. جهت پاسخ به سؤال دوم پژوهش، با مصاحبه از خبرگان راهکارهایی به صورت کلی و همچنین با تمرکز بر صنعت گردشگری ارائه شد، که از طریق تحلیل تم کدگذاری شد. اثرات و پیامدهای منفی تحریم‌های اقتصادی حاصل از مصاحبه با خبرگان پس از کدبندی، استخراج تم‌های فرعی و اصلی، ترکیب نتایج با روش پیمایش محیطی و فراوانی نظرات که بیانگر اهمیت هر کدام است، جمع‌آوری گردید. خلاصه این نتایج نیز در جدول (۱) ارائه شده است. لازم به ذکر است، از میان عوامل شناسایی شده، برخی علاوه بر صنعت گردشگری ممکن است بطور کلی در سایر صنایع و بخش‌ها نیز موثر باشد ولی نمی‌توان اثر آن بر صنعت گردشگری را نادیده انگاشت. برخی از موارد شناسایی شده، یا بصورت مستقیم و یا غیر مستقیم بر گردشگری تاثیر به سزایی دارد.

جدول (۱) کدهای استخراجی برگرفته از خبرگان

ردیف	تم اصلی	تم فرعی	کد مصاحبه	فراوانی
۱	نظامی	پیامدهایی مانند جنگ	P1-2, P1-4, P1-6, P1-8, P1-10, P1-11, P1-13, P1-15	۸

ردیف	تم اصلی	تم فرعی	کد مصاحبه	فراوانی
۲		کاهش توان نظامی کشور	P2-2, P2-3, P2-6, P2-9, P2-11, P2-12, P2-13, P2-14, P2-15	۹
۳	سیاسی	تغییر در سیاست کشور	P3-1, P3-4, P3-7, P3-12	۴
۴		بی ثباتی در کشور	P4-2, P4-6, P4-8, P4-11, P4-12, P4-13, P4-15	۷
۵		منزوی کردن کشور	P5-3, P5-4, P5-5, P5-7, P5-9, P5-11, P5-14	۷
۶		متزلزل کردن پایه‌های نظام	P6-1, P6-2, P6-5, P6-8, P6-12, P6-13, P6-14	۷
۷	سیاست خارجی	جلوگیری از تبدیل شدن ایران به قدرت منطقه	P7-1, P7-3, P7-6, P7-9, P7-11, P7-12, P7-14, P7-15	۸
۸		ایجاد تصویر منفی از ایران	P8-2, P8-5, P8-8, P8-9, P8-11, P8-13, P8-15	۷
۹		متوقف شدن کمک‌های مالی بین‌المللی	P9-1, P9-5, P9-8, P9-10, P9-11, P9-12, P9-15	۷
۱۰		محدود کردن تقاضای گردشگری	P10-1, P10-4, P10-7, P10-11, P10-12, P10-14, P10-15	۷
۱۱		کاهش توریست	P11-1, P11-3, P11-4, P11-9, P11-12, P11-13, P11-14, P11-15	۸
۱۲		کاهش توانایی کشور در خرید کالا	P12-3, P12-7, P12-10, P12-13	۴
۱۳		دشوار شدن شرایط لازم برای برقراری معاملات و ارتباط با طرف‌های تجاری	P13-2, P13-6, P13-7, P13-8, P13-11, P13-12, P13-15	۷
۱۴		مسدود شدن دارایی‌های کشور در کشورهای دیگر	P14-1, P14-2, P14-7, P14-9, P14-12, P14-15	۶
۱۵		محدودیت واردات	P15-4, P15-6, P15-9, P15-13, P15-14	۵
۱۶		افزایش هزینه صادرات	P16-2, P16-4, P16-9, P16-13	۴
۱۷		محدودیت در خرید و فروش محصولات	P17-3, P17-5, P17-7, P17-8, P17-10, P17-12, P17-14, P17-15	۸
۱۸		افزایش تعرفه‌های گمرکی	P18-2, P18-8, P18-11, P18-13	۴
۱۹		گران‌تر شدن صادرات و واردات کالا و خدمات	P19-1, P19-3, P19-4, P19-7, P19-12, P19-15	۶
۲۰		ممنوعیت دسترسی به کالاها و خدمات	P20-2, P20-5, P20-8, P20-11, P20-14	۵
۲۱		تهیه و تأمین واردات ضروری از بازار سیاه با قیمت بالاتر	P21-1, P21-2, P21-3, P21-7, P21-10, P21-12, P21-15	۷
۲۲		کاهش کارایی در بازار	P22-4, P22-9, P22-12, P22-13	۴
۲۳	جلوگیری از همکاری و خدمات مالی	P23-1, P23-6, P23-10, P23-13, P23-14, P23-15	۶	
۲۴	قطع ارتباط با سایر کشورها و عدم اعطای	P24-3, P24-7, P24-10, P24-12, P24-15	۵	

ردیف	تم اصلی	تم فرعی	کد مصاحبه	فراوانی
		وام و سرمایه‌گذاری آنان در کشور		
۲۵		تحریم‌های تجاری مانند ممنوعیت سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و تجارت بین‌الملل	P25-1, P25-2, P25-7, P25-12, P25-15	۵
۲۶		افزایش نرخ بهره و هزینه‌های تأمین سرمایه‌گذاری‌ها و بدهی‌ها	P26-5, P26-9, P26-10, P26-12, P26-14, P26-15	۶
۲۷		افزایش عدم اطمینان جهت سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی	P27-2, P27-6, P27-11, P27-12, P27-13, P27-15	۶
۲۸		کاهش رشد اقتصادی به دلیل تحریم بانک‌های ایرانی و شرکت‌های مالی	P28-1, P28-4, P28-7, P28-10, P28-11, P28-13, P28-14	۷
۲۹	اقتصادی	تأثیر منفی در تخصیص منابع	P29-4, P29-8, P29-12, P29-13	۴
۳۰		ایجاد بحران‌های اقتصادی	P30-2, P30-6, P30-7, P30-12, P30-14, P30-15	۶
۳۱		بیمار شدن و آسیب‌پذیری اقتصاد	P31-3, P31-7, P31-10, P31-15	۴
۳۲		هرج و مرج اقتصادی	P32-2, P32-6, P32-10, P32-15	۴
۳۳		بی‌ثباتی اقتصاد کلان	P33-2, P33-5, P33-8, P33-10, P33-15	۵
۳۴		ضربه و آسیب زدن به اقتصاد کشور	P34-4, P34-7, P34-11, P34-14	۴
۳۵		تضعیف زندگی اقتصادی کشور	P35-1, P35-6, P35-9, P35-12, P35-13	۵
۳۶		کاهش و از بین بردن معیشت و رفاه عمومی	P36-3, P36-5, P36-6, P36-8, P36-10, P36-11, P36-12	۷
۳۷		کاهش درآمد ملی	P37-4, P37-7, P37-10, P37-11, P37-15	۵
۳۸		کاهش شدید ارزش پول ملی	P38-1, P38-2, P38-3, P38-6, P38-10, P38-14	۶
۳۹		افزایش کسری بودجه	P39-3, P39-5, P39-9, P39-10	۴
۴۰		افزایش تورم و ایجاد تورم رکودی در اقتصاد	P40-2, P40-4, P40-6, P40-11, P40-12, P40-14	۶
۴۱		کند شدن رشد اقتصادی همراه با افزایش تورم	P41-1, P41-2, P41-4, P41-5, P41-8, P41-9, P41-13	۷
۴۲		کاهش درآمد ارزی	P42-2, P42-8, P42-10, P42-14	۴
۴۳		وجود مانع در مسیر تحقق اهداف و چشم‌اندازهای اقتصادی	P43-3, P43-5, P43-13, P43-15	۴
۴۴		محدودیت برای فعالان اقتصادی	P44-4, P44-7, P44-10, P44-15	۴
۴۵		ضربه به تولید کشور	P45-2, P45-4, P45-8, P45-10, P45-11	۵
۴۶	تأثیر منفی بر درآمد و توزیع آن	P46-3, P46-6, P46-7, P46-14	۴	
۴۷	کاهش رفاه اقتصادی جامعه	P47-3, P47-5, P47-11, P47-13,	۵	

ردیف	تم اصلی	تم فرعی	کد مصاحبه	فراوانی
			P47-14	
۴۸		ایجاد اختلال در شرایط زندگی	P48-2, P48-7, P48-9, P48-15	۴
۴۹		در تنگنا قرار گرفتن مردم	P49-4, P49-5, P49-9, P49-11, P49-13	۵
۵۰		کاهش رفاه و قدرت خرید پول	P50-1, P50-2, P50-3, P50-6, P50-12, P50-13	۶
۵۱		افزایش بیکاری و کاهش اشتغال	P51-4, P51-10, P51-11, P51-14	۴
۵۲	اجتماعی	خسته کردن مردم	P52-4, P52-5, P52-7, P52-9, P52-13, P52-15	۶
۵۳		تحریک مردم برای رودردرو شدن با نظام	P53-1, P53-2, P53-5, P53-9, P53-14	۵
۵۴		ایجاد نا آرامی های اجتماعی	P54-3, P54-4, P54-5, P54-9, P54-10, P54-11, P54-13	۷
۵۵		نارضایتی مردم	P55-1, P55-3, P55-5, P55-9, P55-10, P55-11, P55-14, P55-15	۸
۵۶		به خطر افتادن منافع عمومی	P56-6, P56-7, P56-10, P56-12, P56-13	۵
۵۷		افزایش اعتراضات و اختلافات موجود	P57-6, P57-2, P57-8, P57-9	۴
۵۸		افزایش سطح فساد و زد و بند	P58-3, P58-4, P58-10, P58-12, P58-13	۵
۵۹	فساد اداری و سیستماتیک	محدودیت در برابر برنامه ها و سیاست های دولت	P59-6, P59-7, P59-8, P59-12, P59-14	۵
۶۰		افزایش فشار بر مسئولان	P60-1, P60-6, P60-10, P60-13	۴
۶۱		به هم ریختن محاسبات مسئولان	P61-7, P61-11, P61-12, P61-14	۴
۶۲		بی اعتمادی به مسئولان	P62-2, P62-5, P62-10, P62-11, P62-12, P62-14	۶
۶۳	تکنولوژی	محدودیت در دستیابی به فناوری پیشرفته	P63-1, P63-3, P63-6, P63-10, P63-11, P63-13, P63-15	۷
۶۴		جلوگیری از صدور فناوری	P64-3, P64-4, P64-7, P64-9, P64-10, P64-13, P64-14	۸

در گام بعد، عوامل شناسایی شده در تحلیل تم و پیمایش محیطی به خبرگان و اساتید با تخصص مرتبط ارائه شد و از آنان خواسته شد تا میزان موافقت خود را در تأثیر پیامدهای منفی تحریمها با توجه به طیف لیکرت اعلام نمایند. در دور اول و با روش دلفی، ۶۴ عامل شناسایی شده در قالب سؤالات بسته پرسشنامه طراحی شد. هم‌چنین از طریق یک سؤال باز عوامل مؤثری که در سؤالات بسته در نظر گرفته نشده بود را جویا شد. در دور دوم روش دلفی، سؤالاتی که امتیاز بالاتری دارند (میانگین بالای ۳ و انحراف معیار کمتر از ۱)، مجدداً در اختیار خبرگان قرار

گرفت. تعداد سؤالات در دور اول ۶۴ سؤال بسته و یک سؤال باز و در دور دوم ۴۴ سؤال بسته بود. مراحل دوگانه دلفی در جدول (۲) ارائه شده است.

جدول (۲) مراحل دوگانه دلفی

عوامل	شاخص‌ها	دور اول		دور دوم	
		انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین
نظامی	پیامدهایی مانند جنگ	۰/۹۲	۴	۴/۱۳	۰/۷۴
	کاهش توان نظامی کشور	۰/۸۳	۴/۱۳	۴/۲	۰/۵۶
سیاسی	تغییر در سیاست کشور	۱/۰۸	۲/۸	-	-
	بی ثباتی در کشور	۰/۸۸	۴/۰۶	۴/۲۶	۰/۷۹
	منزوی کردن کشور	۰/۹۶	۴/۰۶	۴/۲	۰/۷۷
	متزلزل کردن پایه‌های نظام	۰/۷۹	۴/۲۶	۴/۲	۰/۶۷
	جلوگیری از تبدیل شدن ایران به قدرت منطقه	۰/۷۲	۴/۳۳	۴/۳۳	۰/۸۱
سیاست خارجی	ایجاد تصویر منفی از ایران	۰/۵۰	۴/۴	۴/۶	۰/۵۰
	متوقف شدن کمک‌های مالی بین‌المللی	۰/۵۹	۴/۲۶	۴/۳۳	۰/۶۱
	محدود کردن تقاضای گردشگری	۱/۱۶	۲/۹۳	-	-
	کاهش توریست	۰/۸۲	۴/۴	۲/۹۳	۱/۱۶
	کاهش توانایی کشور در خرید کالا	۰/۷۲	۴/۳۳	۲/۸۶	۱/۱۸
	دشواری شدن شرایط لازم برای برقراری معاملات و ارتباط با طرف‌های تجاری	۰/۸۳	۴/۱۳	۴	۰/۷۵
	مسدود شدن دارایی‌های کشور در کشورهای دیگر	۰/۸۴	۴	۴/۳۳	۰/۷۲
	محدودیت واردات	۱/۲۲	۲/۹۳	-	-
	افزایش هزینه صادرات	۱/۲۴	۲/۶	-	-
	محدودیت در خرید و فروش محصولات	۰/۷۹	۳/۹۳	۴/۲۶	۰/۷۰
	افزایش تعرفه‌های گمرکی	۱/۳۵	۲/۶	-	-
	گران‌تر شدن صادرات و واردات کالا و خدمات	۱/۰۸	۳/۸	۴/۲	۰/۷۷
	ممنوعیت دسترسی به کالاها و خدمات	۱/۲۴	۲/۶	-	-
	تهیه و تأمین واردات ضروری از بازار سیاه با قیمت بالاتر	۰/۸۴	۴	۴/۰۶	۰/۷۰
	کاهش کارایی در بازار	۱/۰۵	۲/۴	-	-
	جلوگیری از همکاری و خدمات مالی	۰/۷۲	۴/۳۳	۴/۲	۰/۸۶
قطع ارتباط با سایر کشورها و عدم	۰/۸۸	۴/۲۶	۴/۱۳	۰/۷۴	

عوامل	شاخص‌ها	دور اول		دور دوم	
		میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
اقتصادی	اعطای وام و سرمایه‌گذاری آنان در کشور				
	تحریم‌های تجاری مانند ممنوعیت سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و تجارت بین‌الملل	۴/۱۳	۰/۸۳	۴/۲	۰/۷۷
	افزایش نرخ بهره و هزینه‌های تأمین سرمایه‌گذاری‌ها و بدهی‌ها	۴	۰/۹۲	۴/۲۶	۰/۷۹
	افزایش عدم اطمینان جهت سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی	۴/۱۳	۰/۸۳	۴/۱۳	۰/۸۳
	کاهش رشد اقتصادی به دلیل تحریم بانک‌های ایرانی و شرکت‌های مالی	۴/۲	۰/۷۷	۴/۲	۰/۷۷
	تأثیر منفی در تخصیص منابع	۲/۷۳	۱/۳۳	-	-
	ایجاد بحران‌های اقتصادی	۴/۴	۰/۶۳	۴/۰۶	۰/۷۹
	بیمار شدن و آسیب‌پذیری اقتصاد	۲/۶۶	۱/۲۹	-	-
	هرج و مرج اقتصادی	۴/۰۶	۰/۸۸	۳/۰۶	۱/۰۳
	بی‌ثباتی اقتصاد کلان	۴/۱۳	۰/۷۴	۲/۸۶	۱/۱۸
	ضربه و آسیب زدن به اقتصاد کشور	۲/۹۳	۱/۱۶	-	-
	تضعیف زندگی اقتصادی کشور	۴	۰/۸۴	۲/۶۶	۱/۰۴
	کاهش و از بین بردن معیشت و رفاه عمومی	۴/۰۶	۰/۷۰	۴/۴	۰/۷۳
	کاهش درآمد ملی	۲/۸۶	۱/۰۶	-	-
	کاهش شدید ارزش پول ملی	۴/۵۳	۰/۵۱	۴/۲۶	۰/۷۹
	افزایش کسری بودجه	۴/۲۶	۰/۷۰	۴	۰/۸۴
	افزایش تورم و ایجاد تورم رکودی در اقتصاد	۴/۴۶	۰/۵۱	۴/۰۶	۰/۷۰
	کند شدن رشد اقتصادی همراه با افزایش تورم	۴/۱۳	۰/۸۳	۲/۹۳	۱/۱۶
	کاهش درآمد ارزی	۲/۸۶	۱/۳۰	-	-
وجود مانع در مسیر تحقق اهداف و چشم‌اندازهای اقتصادی	۲/۶	۱/۲۴	-	-	
محدودیت برای فعالان اقتصادی	۲/۸۶	۱/۱۲	-	-	
ضربه به تولید کشور	۲/۶۶	۱/۱۷	-	-	
تأثیر منفی بر درآمد و توزیع آن	۲/۸۶	۱/۲۴	-	-	
کاهش رفاه اقتصادی جامعه	۴/۲	۰/۶۷	۲/۸	۱/۲۰	

عوامل	شاخص‌ها	دور اول		دور دوم	
		انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین
اجتماعی	ایجاد اختلال در شرایط زندگی	۲/۹۳	۱/۰۹	-	-
	در تنگنا قرار گرفتن مردم	۴/۵۳	۰/۶۳	۱/۳۴	۲/۶۶
	کاهش رفاه و قدرت خرید پول	۴/۳۳	۰/۷۲	۰/۷۴	۳/۸۶
	افزایش بیکاری و کاهش اشتغال	۲/۹۳	۱/۲۲	-	-
	خسته کردن مردم	۲/۸۶	۱/۱۲	-	-
	تحریک مردم برای رودردرو شدن با نظام	۴/۱۳	۰/۹۹	۱/۱۲	۲/۶
	ایجاد نا آرامی‌های اجتماعی	۳/۹۳	۰/۷۹	۰/۹۱	۳/۸۶
	نارضایتی مردم	۴/۲۶	۰/۷۰	۰/۶۳	۴/۴
	به خطر افتادن منافع عمومی	۲/۹۳	۱/۱۶	-	-
فساد اداری و سیستماتیک	افزایش اعتراضات و اختلافات موجود	۴	۱/۰۶	۱/۱۲	۲/۴۶
	افزایش سطح فساد و زد و بند	۴	۰/۹۲	۰/۷۰	۴/۲۶
	محدودیت در برابر برنامه‌ها و سیاست‌های دولت	۲/۸۶	۱/۲۴	-	-
	افزایش فشار بر مسئولان	۲/۷۳	۱/۲۲	-	-
	به هم ریختن محاسبات مسئولان	۲/۹۳	۱/۱۶	-	-
	بی اعتمادی به مسئولان	۴/۰۶	۰/۹۶	۰/۷۴	۴/۱۳
تکنولوژی	محدودیت در دستیابی به فناوری پیشرفته	۴/۳۳	۰/۸۹	۰/۶۳	۴/۴
	جلوگیری از صدور فناوری	۲/۶	۱/۰۵	-	-

۶۴ عامل شناسایی شده در جدول (۱) از طریق روش دلفی در دو مرحله (طبق جدول ۲) به ۱۹ عامل تقلیل یافت که در ادامه به این ۱۹ عامل اشاره شده است. میانگین و انحراف معیار عوامل شناسایی شده در دور اول و دوم دلفی نیز در جدول (۲) ارائه شده است. باتوجه به جدول (۲) و ۱۹ عامل شناسایی شده، اولین سؤال مهم پژوهش یعنی مهم‌ترین نقاط آسیب‌پذیر، اثرات و پیامدهای اصلی ناشی از تحریم‌های اقتصادی پاسخ داده شد.

۱. پیامدهایی مانند جنگ
۲. کاهش قدرت و توان نظامی کشور
۳. افزایش بی ثباتی سیاسی
۴. افزایش انزوای سیاسی
۵. متزلزل شدن ارکان و پایه‌های نظام

۶. کاهش قدرت منطقه‌ای و قدرت چانه زنی در ارتباط با خارج
۷. ایجاد تصویر منفی از کشور در منطقه و جهان
۸. کاهش کمک‌های بین‌الملل
۹. کاهش رفاه و معیشت و کاهش قدرت خرید مردم
۱۰. مسدود بودن دارایی‌های خارجی
۱۱. محدودیت در مبادلات بین‌المللی
۱۲. محدودیت در دسترسی به کالاهای ضروری و استراتژیک
۱۳. کاهش اعتماد در جذب سرمایه‌های خارجی
۱۴. افزایش تورم و نرخ بهره بانکی
۱۵. کاهش رشد اقتصادی
۱۶. کاهش ارزش پول ملی
۱۷. نارضایتی‌ها و ناآرامی‌های اجتماعی و بی‌اعتمادی به مسئولین
۱۸. فساد در سطوح مختلف
۱۹. عدم دسترسی به فناوری پیشرفته

لازم به ذکر است درخصوص پاسخ به سؤال اول؛ شناسایی نقاط آسیب‌پذیر، اثرات و پیامدهای اصلی ناشی از تحریم‌های اقتصادی، می‌توان به مواردی چون کاهش قدرت نظامی، افزایش بی‌ثباتی و انزوای سیاسی، متزلزل شدن ارکان و پایه‌های نظام و کاهش قدرت منطقه‌ای اشاره کرد. با توجه به هدف این پژوهش؛ تاکید بر صنعت گردشگری در جهت پدافند غیرعامل می‌توان چنین تحلیل نمود که از آنجایی که هدف پدافند غیرعامل کاهش آسیب‌پذیری و ایمن‌سازی است باید با یک برنامه‌ریزی صحیح به توسعه پایدار کشور به‌خصوص در حوزه گردشگری پرداخت. در همین راستا راهکارهایی جهت مقابله با تحریم‌ها و با تمرکز بر صنعت گردشگری توسط خبرگان ارائه گردید.

در پاسخ به سوال دوم پژوهش، با همان ساز و کار قبلی توضیح داده شده در فوق (که در اینجا از تکرار آن خودداری شده است)، به مصاحبه با خبرگان پرداخته شد و نتیجه آن شناسایی راهکارهای مقابله با تحریم‌های اقتصادی به‌طور کلی و نیز به‌طور خاص با تمرکز بر صنعت گردشگری بود. نتایج تحلیل تم در مورد سوال دوم پژوهش در جدول (۳) ارائه شده است. از آنجایی که تمام راهکارها، پس از تدقیق در مورد اثر تحریم‌ها بر گردشگری، بدست آمد و با تاکید خبرگان، تاثیر مستقیم و غیر مستقیم بر گردشگری داشته اند، کاهش راهکارها مدنظر

پژوهشگران نبوده است. هرچند پس از جدول (۳)، راهکارهای دارای اولویت بیشتر ذکر شده است.

جدول (۳) کدهای استخراجی برگرفته از خبرگان

ردیف	راهکارها	کد مصاحبه
۱	توسعه شرکت‌های دانش بنیان	P1-1, P1-3, P1-4, P1-6, P1-7, P1-11, P1-14
۲	حمایت از مشاغل کوچک	P2-2, P2-5, P2-7, P2-8, P2-10, P2-13, P2-15
۳	توسعه دانشگاه‌های کارآفرین	P3-3, P3-5, P3-8, P3-10, P3-14
۴	استفاده از پتانسیل‌های صنایع دستی و چشم‌اندازهای طبیعی در ایجاد اشتغال و فروش صنایع دستی	P4-1, P4-2, P4-3, P4-5, P4-7, P4-8, P4-9, P4-10, P4-12, P4-14, P4-15
۵	بهره‌گیری از جذابیت‌های فرهنگی و تاریخی	P5-2, P5-3, P5-4, P5-5, P5-7, P5-10, P5-11, P5-12, P5-15
۶	بالا بردن میزان مدیریت و نظارت دولتی در توسعه گردشگری	P6-1, P6-3, P6-5, P6-7, P6-8, P6-10, P6-11, P6-13, P6-15
۷	افزایش تسهیلات گردشگری	P7-1, P7-4, P7-6, P7-9, P7-11, P7-12, P7-13, P7-14
۸	تکیه بر مشارکت مردمی	P8-2, P8-4, P8-6, P8-9, P8-12, P8-13
۹	پرهیز از اسراف و زیاده‌خواهی	P9-3, P9-7, P9-11, P9-12, P9-15
۱۰	مدیریت عمومی تقاضای ارز	P10-1, P10-2, P10-6, P10-9, P10-13, P10-14
۱۱	زمینه‌سازی برای کاهش تقاضای ارز	P11-2, P11-4, P11-8, P11-12, P11-14, P11-15
۱۲	اثر بخشی نظام مالیاتی	P12-1, P12-4, P12-6
۱۳	مهار قاچاق کالا	P13-2, P13-5, P13-6, P13-8, P13-9, P13-11, P13-13, P13-15
۱۴	افزایش تلاش و فعالیت در مدیریت توسعه گردشگری جهت ایجاد اشتغال	P14-1, P14-3, P14-5, P14-7, P14-8, P14-9, P14-12, P14-13, P14-15
۱۵	تعامل و هم‌فکری بیشتر میان مسئولان امر در راستای استفاده بهینه از جذابیت‌های طبیعی	P15-4, P15-6, P15-10, P15-11, P15-14
۱۶	ارائه خدمات و تسهیلات بهتر و متناسب با مناطق گردشگری	P16-1, P16-3, P16-4, P16-6, P16-8, P16-9, P16-11, P16-14, P16-15
۱۷	تدوین قوانین و مقررات باثبات و به دور از نگرش‌های سیاسی برآمده از تغییر دولت‌ها	P17-1, P17-2, P17-4, P17-5, P17-8, P17-10, P17-12, P17-14, P17-15
۱۸	خصوصی سازی درست و دقیق اقتصاد	P18-2, P18-3, P18-7, P18-10, P18-14
۱۹	داشتن نقش تأثیرگذار در عرصه بین‌الملل برای کشورهای آزاد جهان	P19-1, P19-2, P19-5, P19-13
۲۰	آماده‌سازی زیرساخت‌ها و رشد علمی و صنعتی کشور	P20-3, P20-6, P20-11, P20-12
۲۱	حرکت به سوی اقتصاد بدون نفت	P21-1, P21-4, P21-7, P21-9, P21-10, P21-13

ردیف	راهکارها	کد مصاحبه
۲۲	کاهش وابستگی به درآمد نفتی	P22-2, P22-3, P22-6, P22-8, P22-9, P22-12, P22-14
۲۳	توسعه صادرات غیرنفتی	P23-1, P23-4, P23-5, P23-7, P23-10, P23-11, P23-13, P23-15
۲۴	حمایت از تولیدات بومی و کار داخلی	P24-2, P24-3, P24-5, P24-9, P24-11, P24-12, P24-14, P24-15
۲۵	ارائه خدمات پولی و مالی مناسب توسط دولت و سیستم بانکی جهت حمایت از تولید داخل	P25-1, P25-2, P25-4, P25-6, P25-7, P25-10, P25-12, P25-13
۲۶	کم کردن مشکلات بر سر راه تولیدکنندگان	P26-1, P26-3, P26-4, P26-5, P26-8, P26-11, P26-14, P26-15
۲۷	تسهیل بخشیدن و میدان دادن به فعالیت‌های بخش خصوصی	P27-2, P27-3, P27-5, P27-6, P27-8, P27-9, P27-12, P27-14
۲۸	تمرکز بر بخش داخلی و توانمند کردن آن	P28-1, P28-3, P28-4, P28-6, P28-7, P28-10, P28-11, P28-12, P28-14
۲۹	صادرات و رقابت در بازارهای جهانی	P29-2, P29-4, P29-7, P29-8, P29-12, P29-13, P29-15
۳۰	تلاش برای خودکفایی	P30-1, P30-2, P30-6, P30-9, P30-10, P30-11, P30-13, P30-15
۳۱	خودکفایی در برخی تولیدات	P31-3, P31-5, P31-7, P31-8, P31-10, P31-13, P31-14
۳۲	تأکید بر مزیت‌های تولید داخل	P32-2, P32-3, P32-5, P32-6, P32-9, P32-11, P32-12, P32-14, P32-15
۳۳	توجه به تولید داخل	P33-1, P33-2, P33-4, P33-5, P33-9, P33-10, P33-13, P33-14
۳۴	توجه به محصولات داخلی	P34-1, P34-3, P34-4, P34-7, P34-8, P34-11, P34-13, P34-15
۳۵	رونق تولید	P35-1, P35-2, P35-4, P35-5, P35-9, P35-10, P35-13, P35-14
۳۶	بهبود کیفیت کالا	P36-1, P36-3, P36-6, P36-8, P36-9, P36-11, P36-12, P36-13, P36-15
۳۷	کنترل واردات بی رویه	P37-2, P37-3, P37-4, P37-7, P37-10, P37-11, P37-12, P37-15
۳۸	هدفمندی تولید ملی	P38-5, P38-6, P38-8, P38-10, P38-12, P38-14
۳۹	کنترل بهای زمین و مسکن	P39-4, P39-5, P39-7, P39-9, P39-11
۴۰	ترمیم ساختارها و نهادهای فرسوده ناکارآمد اقتصادی	P40-1, P40-5, P40-6, P40-7, P40-9, P40-10, P40-12, P40-14, P40-15
۴۱	توسعه زیرساخت‌های گردشگری	P41-2, P41-3, P41-4, P41-5, P41-6, P41-8, P41-11, P41-13, P41-14

ردیف	راهکارها	کد مصاحبه
۴۲	اطلاع‌رسانی گسترده و بیشتر در زمینه جذابیت‌های توریستی	P42-2, P42-3, P42-4, P42-5, P42-6, P42-8, P42-11, P42-13, P42-14
۴۳	افزایش سرمایه‌گذاری بیشتر (خصوصی و دولتی) در فعالیت‌های گردشگری در راستای اشتغال‌زایی	P43-1, P43-2, P43-4, P43-6, P43-7, P43-9, P43-12, P43-13, P43-15
۴۴	ارتقاء خدمات و تسهیلات زیرساختی لازم در مقاصد گردشگری	P44-2, P44-3, P44-4, P44-5, P44-6, P44-8, P44-11, P44-13, P44-14
۴۵	ایجاد فضای مناسب جهت جذب سرمایه‌های خارجی	P45-1, P45-3, P45-5, P45-6, P45-7, P45-8, P45-10, P45-12, P45-15
۴۶	ثبات رویه در قوانین و پشتیبانی از سرمایه‌گذاری خارجی	P46-1, P46-3, P46-5, P46-6, P46-7, P46-8, P46-10, P46-12, P46-15
۴۷	بهره‌گیری از فرصت‌های ناشی از تحریم	P47-1, P47-2, P47-4, P47-6, P47-7, P47-9, P47-10, P47-11, P47-14
۴۸	پرهیز از حالت انفعال در برابر تحریم‌ها	P48-1, P48-2, P48-4, P48-6, P48-7, P48-9, P48-10, P48-11, P48-14
۴۹	تشخیص و شناسایی حوزه‌های فشار در وضعیت تحریم	P49-1, P49-2, P49-4, P49-6, P49-7, P49-9, P49-10, P49-11, P49-14
۵۰	آگاهی از ظرفیت‌ها و توانمندی‌های نهفته درونی کشور	P50-3, P50-5, P50-8, P50-12
۵۱	استفاده از سرمایه‌های انسانی	P51-3, P51-4, P51-5, P51-8
۵۲	به‌کارگیری نیروی کار مولد	P52-1, P52-7, P52-9, P52-13, P52-15
۵۳	حمایت از نخبگان و جلوگیری از فرار مغزها	P53-6, P53-8, P53-10, P53-13
۵۴	بهره‌گیری از اندیشمندان و کارشناسان داخلی	P54-2, P54-3, P54-9, P54-12, P54-15
۵۵	استفاده از نخبگان در برنامه‌ریزی برای مسائل کشور	P55-2, P55-3, P55-6, P55-8, P55-9, P55-11, P55-14, P55-15
۵۶	بهره‌برداری از توانایی‌ها و استعدادهای بومی	P56-2, P56-3, P56-6, P56-8, P56-9, P56-11, P56-14, P56-15
۵۷	توجه به خارج از مرزها	P57-1, P57-4, P57-7, P57-10, P57-12, P57-13
۵۸	حذف طلا و دلار به عنوان پشتوانه پولی ملی	P58-1, P58-2, P58-4, P58-7, P58-8, P58-10, P58-12, P58-13, P58-15
۵۹	تدوین مقررات و ضوابط در زمینه توسعه و اصلاح نهادهای مدیریتی	P59-1, P59-5, P59-7, P59-10, P59-12, P59-14
۶۰	ثبات در مدیریت جهت اجرای صحیح طرح‌ها	P60-1, P60-5, P60-7, P60-10, P60-12, P60-14
۶۱	جلب مشارکت‌های خصوصی در ترویج، حفاظت و بهره‌مندی پایدار از جذابیت‌های طبیعی و تاریخی-فرهنگی گردشگری کشور	P61-2, P61-3, P61-4, P61-5, P61-6, P61-8, P61-11, P61-13, P61-14
۶۲	ارتقای سطح امکانات و خدمات گردشگری	P62-2, P62-3, P62-4, P62-5, P62-6, P62-8, P62-11, P62-13, P62-14
۶۳	کاهش وابستگی به دیگر کشورها	P63-1, P63-3, P63-5, P63-7, P63-9, P63-12, P63-13, P63-15
۶۴	مبارزه با قاچاق و کالای غیرقانونی	P64-1, P64-7, P64-9, P64-10,

ردیف	راهکارها	کد مصاحبه
		P64-11, P64-15
۶۵	حمایت همه جانبه و هدفمند از صادرات کالاها و خدمات به تناسب ارزش افزوده با خالص ارزآوری مثبت	P65-2, P65-7, P65-9, P65-12, P65-13, P65-15

باتوجه به جدول (۳) و راهکارهای ارائه شده، برخی از عوامل حالت کلی تری دارند و تاثیر آنها در صنعت گردشگری، می تواند در بلندمدت و بصورت غیرمستقیم باشد. برخی از عوامل نیز بطور خاص و در کوتاه مدت و یا میان مدت تاثیر به سزایی بر صنعت گردشگری دارد که در ادامه مهمترین آنها به صورت خلاصه مورد اشاره قرار گرفته است:

۱- استفاده از پتانسیل های صنایع دستی و چشم اندازهای طبیعی در ایجاد اشتغال و فروش صنایع دستی

۲- بهره گیری از جذابیت های فرهنگی و تاریخی

۳- بالابردن میزان مدیریت و نظارت دولتی در توسعه گردشگری

۴- افزایش تسهیلات گردشگری

۵- افزایش تلاش و فعالیت در مدیریت توسعه گردشگری جهت ایجاد اشتغال

۶- تعامل و هم فکری بیشتر میان مسئولان امر در راستای استفاده بهینه از جذابیت های طبیعی

۷- ارائه خدمات و تسهیلات بهتر و متناسب با مناطق گردشگری

۸- توسعه زیرساخت های گردشگری

۹- اطلاع رسانی گسترده و بیشتر در زمینه جذابیت های توریستی

۱۰- افزایش سرمایه گذاری بیشتر (خصوصی و دولتی) در فعالیت های گردشگری در راستای اشتغال زایی

۱۱- ارتقاء خدمات و تسهیلات زیرساختی لازم در مقاصد گردشگری

۱۲- ارتقای سطح امکانات و خدمات گردشگری

با توجه و عمل به راهکارهای ارائه شده می توان به توسعه این صنعت و نقش آن در کاهش اثرات تحریم ها امیدوار بود. باتوجه به اینکه یکی از مهم ترین ابعاد توسعه گردشگری، امنیت و حفظ سرمایه های ملی است، توسعه صنعت گردشگری می تواند با هدف کاهش پیامدهای منفی تحریم ها، اثر به سزایی در این زمینه داشته باشد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

صنعت گردشگری، صنعت پویای اقتصاد و از جمله بزرگ‌ترین صنایع رو به رشد جهان است. گسترش روزافزون صنعت گردشگری در جهان بیانگر اهمیت آن است، تا جایی که اکثر کشورها به دنبال کسب سهم خود از این حوزه راهبردی هستند و آن‌را به مسائل امنیتی خود گره می‌زنند. به‌همین‌منظور راه‌های دستیابی به درآمد در این حوزه بیشتر و سرعت آن افزوده می‌شود. اهمیت این صنعت در ایران نیز بر کسی پوشیده نیست و روز به روز تاکید بیشتری بر توسعه و استفاده از ظرفیت‌های آن می‌شود. پس از وقوع جنگ تحمیلی و عدم ثبات منطقه‌ای، افزایش تحریم‌های اقتصادی، گسترش تبلیغات منفی علیه ایران و کاهش درآمدهای نفتی، صنعت گردشگری، علی‌رغم ظرفیت‌های بالای آن در کشور، یکی از راکدترین دوران حیات خود را سپری کرد. پس از جنگ تحمیلی و به دنبال آن آغاز دوران سازندگی و تدوین برنامه ۵ ساله اول و دوم، با شعار جایگزین نمودن صنعت گردشگری به جای نفت، تحولاتی در این صنعت صورت گرفت و منجر به رونق نسبی آن گردید. در دوران اصلاحات و توسعه مشارکت اجتماعی به‌همراه توسعه ارتباطات بین‌المللی و مطرح شدن گفتگوی تمدن‌ها، صنعت گردشگری در تدوین برنامه توسعه کشور به‌صورت جدی‌تر مورد توجه قرار گرفت و به رشد آن شتاب بیشتری بخشید. امروزه هرچند در برنامه‌های توسعه لزوم توجه به گردشگری تاکید شده، اما با افزایش تحریم‌ها، روند نزولی در این بخش مشاهده می‌شود. برای توسعه پایدار به امنیت و تدابیر دفاع غیرعامل نیازمندیم. عدم امنیت و تهدیداتی که درخصوص صنعت گردشگری وجود دارد و از طرف دیگر، نبود مدیران دلسوز منجر به کاهش رشد این صنعت شده است.

به‌طور کلی می‌توان نتیجه گرفت که مهم‌ترین نقاط آسیب‌پذیر و پیامدهای منفی تحریم‌ها شامل مواردی از جمله کاهش قدرت نظامی، بی‌ثباتی، تصویر ذهنی منفی از کشور، کاهش ارزش پول ملی، افزایش تورم و کاهش رفاه و معیشت مردم است. علاوه بر موارد ذکر شده می‌توان به نارضایتی عمومی و بی‌اعتمادی به مسئولان و افزایش سطح فساد اشاره کرد. یافته‌های این پژوهش با مطالعات پستوا و مونو (۲۰۱۹)؛ یآوری و محسنی (۲۰۱۰)؛ عسگری و همکاران (۲۰۰۱)؛ علیخانی^۱ (۲۰۰۰) و مهدیلو و همکاران (۱۳۹۸) در یک راستاست. هرچند در مطالعات پستوا و مونو (۲۰۱۹) تاکید بر اثرات اقتصادی تحریم‌ها، و در مطالعات یآوری و محسنی (۲۰۱۰) بررسی تحریم به‌صورت تاریخی و در مطالعات علیخانی (۲۰۰۰) بررسی تحریم‌ها به‌صورت تاریخی و سیاسی بوده، در مطالعات عسگری و همکاران (۲۰۰۱) تأثیر تحریم‌ها را با استفاده از مدل جذاب بررسی کردند. مهدیلو و همکاران (۱۳۹۸) با استفاده از روش تحلیل سلسه‌مراتبی

^۱. Alikhani

فازی به بررسی انواع تحریم‌ها براساس ماهیت و منشاء آن پرداختند ولی نوآوری پژوهش فعلی این است که اثرات تحریم‌ها را به صورت همه‌جانبه و مصاحبه از خبرگان بررسی نمود و از سوی دیگر راهکارهایی متناسب با صنعت گردشگری؛ برای توسعه آن ارائه داد. صنعتی که می‌توان از آن در جهت کاهش اثرات منفی تحریم‌ها به خصوص افزایش قدرت نظامی از آن بهره برد. اگرچه پژوهش‌های زیادی در حوزه گردشگری انجام شده است، اما پژوهشی که به آینده صنعت گردشگری و اثرات تحریم‌ها بر آن پرداخته باشد بسیار اندک است. اغلب پژوهش‌های انجام شده به ارائه توصیه‌هایی در خصوص تقویت گردشگری بدون در نظر گرفتن پیامدهای منفی تحریم‌ها در آینده این صنعت اکتفا نموده و یا نقش رویکرد پدافند غیرعامل در پیشگیری از آسیب‌پذیری یا کاهش اثرات منفی تحریم‌ها را نادیده انگاشته‌اند. لذا این پژوهش به دنبال ترسیم آینده صنعت گردشگری کشور با توجه به وضعیت تحریم‌ها بود. در این راستا به پیامدهای منفی توجه ویژه‌ای گردید و از منظر پیامدهای تحریم‌ها، راهکارهایی در خصوص گردشگری و توسعه آن ارائه شد.

باتوجه به نتایج این پژوهش می‌توان با در نظر گرفتن تاثیرات آینده تحریم‌ها، با اقداماتی از جمله توانمندسازی و توسعه صنایع پویا مانند گردشگری به مقابله با اثرات منفی تحریم‌ها پرداخت. اقدامی که علاوه بر توسعه گردشگری به توانمندسازی کشور از لحاظ امنیتی و قدرت پدافندی کشور نیز کمک می‌نماید. هرچند در بخش قبلی مقاله در خصوص ارائه راهکارهایی برای آینده صنعت گردشگری و کاهش آسیب‌پذیری در برابر تحریم‌ها، به موارد متعددی اشاره شد، در این بخش نیز به طور خلاصه به برخی از موارد تکمیلی اشاره می‌شود. از جمله پیشنهادات ناشی از نتایج این پژوهش می‌توان به استفاده از جذابیت‌های فرهنگی و تاریخی و پتانسیل‌های آینده آن در صنعت گردشگری، بکارگیری رویکرد مدیریت راهبردی به عنوان یکی از رویکردهای غالب در آینده پژوهی در جهت توسعه گردشگری، استفاده از نخبگان آینده‌پژوه و تعامل و هم‌فکری بیشتر میان آن‌ها و مسئولان مختلف جهت یکپارچه‌سازی اهداف صنعت گردشگری، و برنامه‌ریزی راهبردی و آینده‌مدار جهت توسعه تسهیلات گردشگری اشاره کرد. به علاوه، در جهت توسعه صنعت گردشگری لازم است در سطح مدیریتی توجه بهتر و بیشتری به پیامدهای مثبت این صنعت و نقشی که آینده کشور ایفا می‌نماید، گردد. برنامه‌ریزی برای توسعه خدمات، تسهیلات و امکانات بهتر متناسب با مناطق مختلف گردشگری، اطلاع‌رسانی در خصوص جذابیت‌های توریستی و جذب سرمایه‌های راکد به این صنعت از دیگر پیشنهادات این پژوهش است. بهره‌گیری از این نتایج می‌تواند تصمیم‌گیران و مدیران، به خصوص در صنعت گردشگری را در

توسعه و بهبود این صنعت یاری کند. به علاوه، راهکارهایی مانند استفاده از پتانسیل بالای صنایع مرتبط از جمله صنایع دستی و نقش آن در آینده صنعت و ایجاد اشتغال پایدار می‌تواند مورد توجه مسئولان قرار گیرد. به پژوهشگران آتی نیز پیشنهاد می‌شود تا با روش‌های دیگر از جمله تحلیل راهبردی به بررسی متغیرهای دخیل در آینده صنعت گردشگری بپردازند. توجه به عوامل فرهنگی و اجتماعی و آینده‌نگاری فرهنگی صنعت گردشگری از دیگر موضوعات کاربردی است که پژوهشگران آتی می‌توانند به مطالعه و ارائه راهکار در این خصوص اقدام نمایند.

منابع

- ≠ اسماعیلی، حسین و نصرافهانی، علیرضا. (۱۳۹۷). بررسی سناریوهای آینده اقتصاد ایران و اثرات امنیتی آن: رویکرد عدم قطعیت بحرانی. *فصلنامه آینده‌پژوهی مدیریت*، ۲۹(۱۱۳)، ۸۷-۱۲۴.
- ≠ ایوانز، گراهام و نونام، جفری. (۱۳۸۱). *فرهنگ روابط بین‌الملل*، ترجمه حمیرا مشیرزاده، تهران، انتشارات میزان.
- ≠ خبرگزاری اعتماد (۲۹ مهر ۱۳۹۸). افزایش تحریم‌ها اقدامات پدافند غیرعامل را جدی تر کرده است. آدرس: <https://etemadonline.com/content/353529/>
- ≠ صابری، امیر؛ توکلی‌نیا، جمیله؛ رضویان، محمدتقی و قادری، اسماعیل. (۱۳۹۷). بررسی تأثیر گردشگری بر توسعه اقتصادی و اجتماعی شهر کاشان، *فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، ۳۶، ۱-۳۴.
- ≠ صیدایی، سید اسکندر و هدایتی مقدم، زهرا. (۱۳۸۹). نقش امنیت در توسعه گردشگری، *فصلنامه تخصصی علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی*، ۴(۸)، ۹۷-۱۱۰.
- ≠ طغیانی، مهدی و درخشان، مرتضی. (۱۳۹۳). تحلیل عوامل تأثیرگذاری تحریم‌های اقتصادی بر ایران و راهکارهای مقابله با آن، *فصلنامه راهبرد*، ۲۳(۷۳)، ۱۱۵-۱۴۶.
- ≠ عباسی، کلثوم؛ سلطانی، محمد؛ واحدیان، افسانه و عبدالهی، علی. (۱۳۸۷). ارائه چارچوب فرایندی برای آینده‌نگاری مبتنی بر روش فراترکیبی. *فصلنامه علوم مدیریت ایران*، ۳(۱۱)، ۴۵-۷۲.
- ≠ عزتی، مرتضی و سلمانی، یونس. (۱۳۹۳). بررسی آثار مستقیم و غیرمستقیم تحریم‌ها در رشد اقتصادی ایران با تأکید بر بخش خارجی اقتصاد. *فصلنامه آفاق*، ۷(۲۵)، ۱۷۵-۱۴۹.
- ≠ مرادی، مهدی و محمدی، حامد. (۱۳۹۶). بررسی امنیت گردشگری شهری با رویکرد پدافند غیرعامل مورد مطالعه: منطقه ۶ شهر تهران، پنجمین کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و توسعه اقتصاد شهری، شیراز.
- ≠ مسعودنیا، حسین؛ ابراهیمی، علی و مرادی، اسدالله. (۱۳۹۳). تحریم اقتصادی؛ فرصت‌ها و راهبردهای جمهوری اسلامی ایران در تأمین منافع ملی. *فصلنامه علمی-پژوهشی راهبرد اقتصادی*، ۳(۱۱)، ۷۸-۴۳.

- ≠ مهدیلو، علی؛ ابوالحسنی، اصغر و رضایی، محسن. (۱۳۹۸). رتبه‌بندی انواع تحریم‌های اقتصادی و برآورد شاخص مخاطرات تحریم با استفاده از روش تحلیل سلسله مراتبی فازی. *فصلنامه نظریه‌های کاربردی اقتصاد*، ۶(۲)، ۴۷-۷۲.
- ≠ مهربانی، وحید. (۱۳۹۴). تحریم‌های اقتصادی ایران پیشینه و پیامدهای آن. *مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی*، ۲۹۹، ۱۱۵-۱۰۴.
- ≠ ویسی، هادی. (۱۳۹۶). بررسی سیاست‌گذاری صنعت گردشگری در قوانین بالادستی جمهوری اسلامی ایران. *فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی*، ۷(۲۵)، ۱۱۲-۹۳.
- ≠ یعقوبی منطری، پریسا و آقامیری، سید امید. (۱۳۹۶). شناسایی استراتژی‌های توسعه پایدار صنعت گردشگری ایران با استفاده از تکنیک متاسوات و ارائه راهکارهای مناسب. *بررسی‌های بازرگانی*، ۸۶-۸۷، ۱-۱۵.
- ≠ Alikhani, H. (2000). *Sanctioning Iran, IB Tauris*. New York.
- ≠ Allen, S. H. & D. J. Lektzian (2013). Economic sanctions a blunt instrument? *Journal of Peace Research*, 50 (1), 121-135.
- ≠ Armstrong JS. (1985). *Long-Range Forecasting*, 2nd edn. Internet version on <http://hops.wharton.upenn.edu/forecast/Long-Range%20Forecasting>.
- ≠ Asadi, A., Shahrivar, M. M., & Esmaili, S. M. (2015). Passing through sanctions by resistive economy. *International Journal of Resistive Economics*, 3(1), 50-65.
- ≠ Askari, H., Forrer, J., Teegen, H., & Yang, J. (2001). Us economic sanctions: Lessons from the Iranian experience: The most visible sanctions, those on trade, may not be the most important; and it is not clear that the cost of the sanctions are warranted by their benefits. *Business Economics*, 7-19.
- ≠ Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- ≠ Calof J., Richards G., & Smith J. (2015). Foresight, Competitive Intelligence and Business Analytics — Tools for Making Industrial Programs More Efficient. *Foresight-Russia*, 9(1), 68-81.
- ≠ Calof, J. & Smith, J. (2010). The integrative domain of foresight and competitive intelligence and its impact on R&D management. *R&D Management*, 40(1), 31-39.
- ≠ Carter, B. E. (1988). *International economic sanctions*. Cambridge university press.
- ≠ Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2007). *Research Method in Education*, 6th e. London, Routledge: York New.
- ≠ Cuhls, K. (2003). From forecasting to foresight processes—new participative foresight activities in Germany. *Journal of forecasting*, 22(2-3), 93-111.
- ≠ Galtung, J. (1967). On the effects of international economic sanctions, with examples from the case of Rhodesia. *World politics*, 19(3), 378-416.

- ≠ GAO. (2007). *Iran Sanctions, Impact in Furthering U.S. Objectives Is Unclear and Should Be Reviewed*.
- ≠ Gunduz, L., & Hatemi-J, A. (2005). Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey? *Applied Economics Letters*, 12(8), 499-504.
- ≠ Gustavsson, B. (2007). *The Principle of Knowledge Creation: Research Methods in the Social Sciences*, Cheltenham, Glos, UK, Northampton, MA, Edward Elgar.
- ≠ Heinrich, T, Kobayashi, Y. & Peterson, T.M. (2017). Sanction Consequences and Citizen Support: A Survey Experiment. *International Studies Quarterly*, 61 (1), 98-106.
- ≠ Hesse-Biber, S. N., & Leavy, P. (2010). *Handbook of emergent methods*. Guilford Press.
- ≠ Horng, J.-S., Liu, C.-H., Chou, S.-F., Yin, Y.-S., & Tsai, C.-Y. (2014). Developing a Novel Hybrid Model for industrial environment analysis: A study of the gourmet and tourism industry in Taiwan. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 19(9), 1044-1069.
- ≠ Joun, H. J., & Kim, H. (2020). Productivity Evaluation of Tourism and Culture for Sustainable Economic Development: Analyzing South Korea's Metropolitan Regions. *Sustainability*, 12(7), 2912-2921.
- ≠ Khodadadi, M. (2016). A new dawn? The Iran nuclear deal and the future of the Iranian tourism industry. *Tourism Management Perspectives*, 18, 6-9.
- ≠ Minkkinen, M., Auffermann, B., & Ahokas, I. (2019). Six foresight frames: Classifying policy foresight processes in foresight systems according to perceived unpredictability and pursued change. *Technological Forecasting and Social Change*, 149, 119753
- ≠ Nagimov, A. R., Akhmetshin, E. M., Slanov, V. P., Shpakova, R. N., Solomonov, M. P., & Ilyaschenko, D. P. (2018). Foresight technologies in the formation of a sustainable regional development strategy. *European Research Studies Journal*, 21(2), 741-752.
- ≠ Oliva, S. V., & Martinez-Sanchez, A. (2018). Technology road mapping in security and defense foresight. *Foresight*. ISSN 1463-6689
- ≠ Peksen, D. (2009). Better or worse? The effect of economic sanctions on human rights. *Journal of Peace Research*, 46(1), 59-77.
- ≠ Pestova, A., & Mamonov, M. (2019). *Should we care? The economic effects of financial sanctions on the Russian economy*. BOFIT- Institute for Economies in Transition Bank of Finland.
- ≠ Pratt, S., & Alizadeh, V. (2018). The economic impact of the lifting of sanctions on tourism in Iran: A computable general equilibrium analysis. *Current Issues in Tourism*, 21(11), 1221-1238.
- ≠ Reissig, M. E. (2019). *Tourism and the Developing World: A Comparative Analysis on Socio-Economic Development between the Dominican Republic and Haiti*. A Senior Project, Faculty of the Department of Experience Industry Management California Polytechnic State University, San Luis Obispo.

- ≠ Sarpong, D., & Maclean, M. (2016). Cultivating strategic foresight in practice: A relational perspective. *Journal of Business Research*, 69(8), 2812-2820.
- ≠ Schmidt, R. C. (1997). Managing Delphi surveys using nonparametric statistical techniques. *Decision Sciences*, 28(3), 763-774.
- ≠ Su, Y. W., & Lin, H. L. (2014). Analysis of international tourist arrivals worldwide: The role of world heritage sites. *Tourism management*, 40, 46-58.
- ≠ Tan, C. H., Chong, X. W., & Ho, S. B. (2017). Significance of safety and security issues on tourism industry in Malaysia. *Science International*, 29(2), 471-475.
- ≠ UNIDO, U. (2005). UNIDO Technology Foresight Manual: Organization and Methods. *Vienna: United Nations Industrial Development Organization*.
- ≠ Wood, R. M. (2008). "A Hand upon the Throat of the Nation": Economic Sanctions and State Repression, 1976–2001. *International Studies Quarterly*, 52(3), 489-513.
- ≠ World Travel & Tourism Council. (2015). *Travel & Tourism Economic Impact 2015 World*. London: Author.
- ≠ Yavari, K., & Mohseni, R. (2010). Effects of commercial and financial on Iran economy; historical analysis. *Majlis Research Centre (MRC)*, 61(9), 23-42.

